

Наталія МЕЛЬНИЧУК

**ПОНЯТТЯ “ЗЛОЧИН” І “ПОКАРАННЯ”
В КОНТЕКСТІ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ ЕПОХИ
ПРОСВІТНИЦТВА**

Грунтуючись на джерельних матеріалах, автор доходить висновку, що в добу Просвітництва “злочин” та “покарання” розглядалися на тлі гуманістичної ідеї справедливості. Автор доводить, що “покарання” осмислювалось як засіб виправлення та запобігання іншим злочинам. “Злочин” розуміли як суспільно небезпечне діяння, покарання за яке передбачене законом. При трактуванні категорії “злочин” акцент здійснювався на поняттях суспільної небезпечності та протиправності.

***Ключові слова:** Просвітництво, категорія, злочин, покарання, гуманізм.*

Категорії “злочин” та “покарання” є об’єктом зацікавлення не лише юридичної науки, а й філософії, соціології, політології, психології, науки церковного права тощо.

Представники різних галузей спілкуються різними науковими мовами, що заважає повноцінному інформаційному обміну, міждисциплінарному взаєморозумінню, тобто інтеграції наукових потужностей у єдиний комплекс для вироблення узгоджених концептуальних моделей та прогнозів розвитку українського суспільства.

У зв’язку з цим виникає потреба системного осмислення категорій “злочин” та “покарання”. Особливої ваги набуває дослідження специфіки їх трактування філософами окремих історико-культурологічних періодів, у тому числі й Просвітництва.

Питання є актуальним з огляду на злободенність проблеми поглибленої інтеграції в Україні науки й освіти, що потребує посилення фундаментальної складової в навчанні, отже, й зосередження на категоріальних площинах. Зазначена проблематика є актуальною й у контексті соціалізації Україною нової світової парадигми сталого розвитку як такого руху до пізнання, коли якість знань національної освіти і науки, рівень культури дедалі більше визначають духовно-інтелектуальний та інноваційний потенціали суспільства. У цьому розумінні результати дослідження стануть вкладом у забезпечення освітньої сфери науковим матеріалом, адекватним викликам часу.

Наукова діяльність та творчість просвітителів широко представлені у науковій літературі. В.Ф. Асмус, М.П. Баскін [1], А.А. Акімова, К.М. Державін, Х.Н. Момджян, М.А. Сілін, І.П. Вороніцин, Т.Б.Длугач, Б.М. Бернадінер [3], А.Т. Дворцов, А.З. Манфред, В.М. Кузнецов досліджували соціально-політичний аспект філософування просвітителів. Праворозуміння Чезаре Беккарія [2] та його вплив на правове мислення гуманістів XVIII століття вивчав Ф.М.Решетников. А.А. Герцензон аналізував кримінально-правові погляди Жана-Поля Марата [7].

Однак відкритим залишилося питання щодо такого осмислення трактування просвітителами “злочину” та “покарання”, яке б сприяло проникненню у змістове наповнення однойменних категорій.

Об’єктом дослідження у пропонованій статті є категорії “злочин” та “покарання”. Предметом аналізу є просвітительський аспект трактування вказаних категорій. Мета полягає у виявленні специфіки трактування категорій “злочин” та “покарання” філософами західноєвропейського Просвітництва. Аналогічна тема на матеріалах філософії українських просвітителів розглядається в окремій публікації.

У працях французьких філософів доби Просвітництва “злочин” та “покарання” осмислюються в контексті гуманістичних ідей узгодження індивідуальних зацікавлень із суспільними інтересами. Зокрема, Жан-Жак Руссо розглядає “злочин” та “покарання” у співвіднесенні з теорією договорів.

Філософ осмислює політичний організм як договір між народом і правителями, згідно з яким обидві сторони зобов'язуються дотримуватися обумовлених законів [13, 129]. Кожний індивідуум, вважає Ж.-Ж. Руссо, може мати свою особливу волю, яка не збігається із суспільною; власний інтерес людини може націлювати її не на те, чого вимагає інтерес суспільний. Отже, аби суспільна угода не стала формальністю, стверджує Ж.-Ж. Руссо, вона повинна включати в себе таке зобов'язання, яке одне лише може дати силу іншим зобов'язанням, а саме: якщо хтось відмовиться підкоритися суспільній волі, то політичний організм змушений буде його приневолити це зробити, оскільки громадянин, вступаючи у суспільство, втрачає свою природну свободу, натомість отримує обмежену суспільною волею громадянську свободу [14, 212]. Саме суспільний договір, на думку Ж.-Ж. Руссо, дає право карати людину, що завдає шкоди іншій особі. Адже людина, яка передає під вище керівництво суспільної волі свою особистість і всі свої сили, стає *невіддільною частиною* єдиного цілого, а тому вже неможливо їй завдати шкоду, не зачіпаючи цього цілого [14, 208 – 210].

У цьому ж контексті розглядає поняття “злочин” та “покарання” і французький просвітитель Клод-Адріан Гельвецій. Аналізуючи витоки “злочину”, К.А. Гельвецій насамперед відштовхується від ідеї прагнення до насолоди як визначального чинника дій людей. Стверджуючи, що людина завжди підкоряється своєму інтересу, він доводить: скоєння злочину пов'язане з нестримним прагненням до власного добробуту. Філософ вважає, що “злочин” – це таке посягання на чужі права, яке суперечить загальному інтересу, суспільному благу [6, 186].

При розгляді поняття “покарання” К.-А. Гельвецій також розмірковує про підкорення людини власному інтересу. Зокрема, він зазначає, що покарання повинні перекоувати у необхідності поєднання власного інтересу з інтересами інших людей [6, 445]. “Злочин” формулюється Гельвецієм як посягання на чужі права, а “покарання” розглядається як засіб стримування людей від таких посягань. Філософ називає покарання кайданами, за допомогою яких законодавцям вдається пов'язати особистісне із загальним.

До проблематики “злочину” та “покарання” звертався також Шарль-Луї Монтеск’є. Філософ вважав, що ступінь суворості покарань прямо залежить від міри свободи, тобто покарання стають більш жорстокими чи пом’якшуються відповідно до того, наскільки в тій чи іншій країні наближаються до свободи чи віддаляються від неї [див. 7, 231].

Ш. Монтеск’є наголошував на залежності юридичних норм держави від типів державного устрою. Філософ стверджував, що при відсталій формі правління покарання значно жорстокіші. Найбільш суворе покарання, вважав Ш. Монтеск’є, властиве деспотичним державам, заснованим на принципі страху. У конституційних монархіях і республіках покарання толерантніші. Адже у політично вільних громадян більш розвинуті внутрішньоморальні регулятори. У зв’язку з цим гуманні покарання справляють на злочинців не менший вплив, аніж жорстокі, властиві деспотіям [12, 240].

Торкаючись проблематики “міри покарання”, Ш. Монтеск’є наполягав на тому, аби в основі покарання був дух помірності. Філософ вважав, що, по-перше, занадто суворі покарання спотворюють людську свідомість; по-друге, до жорстоких покарань розум людини настільки звикає, що вони, зрештою, перестають бути дієвими. Він був переконаний: у каральній сфері варто впроваджувати помірність, незважаючи на побоювання, що людей, які звикли до жорстокості, не стримуватимуть толерантні покарання. Він пропонує шлях поступового законодавчого толерування – починаючи з покарань за легкі провини і закінчуючи покараннями за важкі злочини [12, 233 – 236].

При розгляді питання співмірності “злочину” та “покарання” Ш. Монтеск’є чимало уваги приділяє поняттю “взаємна гармонія між покараннями”. Ідеться про відповідність покарання ступеню важкості злочину [12, 238 – 239]. На думку мислителя, “покарання” – це засіб боротьби зі злочинами. Однак воно виправдовує себе лише у тому разі, якщо зумовлене необхідністю, залежить від суті справи (а не від капризу законодавця) та виконує виправну функцію, викликаючи почуття сорому у злочинця [12, 416 – 417].

Вольтер заперечував терористичну систему покарання людей. Насамперед це стосувалося тих осіб, яких звинувачували у богохульстві, божбі, кощунстві, чаклуванні тощо. Покарання за такі дії він вважає безглуздя, що здійснюється на догоду релігійному фанатизму. Зокрема, посилаючись на вислів давніх римлян “Deorum offensae Diis curae” (“Образи богів стосуються лише самих богів”), Вольтер, так само, як і Ш. Монтеск’є та Ч. Беккарія, вважає, що безглуздо карати за богохульство, оскільки Господь не потребує, аби за нього хтось мстився [4, 65 – 76].

Вольтер зосереджується на “трьох китах” феодальної репресії – смертній карі, тортурах та конфіскації майна. Він називає смертну кару юридичним убивством, наголошує, що таке покарання є безглуздом, оскільки від нього держава не має жодної вигоди. Вигідніше примушувати засуджених до смерті злочинців працювати на благо суспільства [4, 77 – 78].

Щодо конфіскації майна, то Вольтер вважає, що таке покарання не має права на існування, оскільки у цьому разі за злочин однієї людини розплачується вся сім’я. Стверджуючи, що в часи феодальної анархії суть конфіскації майна полягала у збагаченні феодалів, філософ наголошує, що така юриспруденція, яка б позбавляла сиріт можливості харчуватися та віддавала б майно однієї людини іншій, була неприйнятною для римської республіки [4, 90].

Стосовно “образи величності” Вольтер висловлюється всупереч тогочасному законодавству. Нагадаємо, що йдеться про той період, коли була чинною королівська декларація, за якою особи, винні у написанні або підготовці до друку творів з нападками на релігію чи короля, підлягали смертній карі. Мислитель намагався переконати правителів, що кримінальне переслідування повинне відбуватися лише в тих випадках, коли опублікований твір закликає до повстання проти володаря [5, 218 – 230]. Водночас Вольтер зупиняється й на “злочинах проти шлюбу”, зауважуючи, що в таких випадках покарання є занадто жорстокими, до того ж тягар репресій цілковито падає на жінок. Подружня зрада, вважає філософ, – це вчинок аморальний, *однак він не містить у собі ознак злочину.*

Англійський просвітител ь Коллінз осмислює “злочин” та “покарання” в контексті проблематики людської свободи. Вважаючи, що свобода – це здатність людини чинити так, як вона хоче чи чому віддає перевагу, Коллінз стверджує: не існує свободи від необхідності. Поняття “необхідність” він трактує з точки зору не абсолютної фізичної чи механічної необхідності, а винятково в рамках моральної необхідності, за якою людина як розумна і підвладна почуттям істота детермінована своїми розумом і почуттями [10, 8].

Насамперед філософ намагається розв’язати проблему стосовно того, “вільним” чи “необхідним” агентом (тобто суб’єктом) є людина. Він аналізує чотири види дій: сприйняття ідей, судження про висловлювання, бажання та дія, що відповідає власній волі.

Стосовно сприйняття ідей Коллінз дотримується думки, що воно може бути лише необхідною дією. Філософ аргументує це так: ідеї, відчуття і рефлексії нав’язуються людині, хоче вона того чи ні, а оскільки ідеї сприймаються під впливом необхідності, то кожна сприйнята розумом ідея є такою, якою вона є за необхідністю.

Щодо судження про висловлювання Коллінз стверджує, що останні можуть бути самоочевидні, очевидні із доказу, вірогідні чи невірогідні, сумнівні чи помилкові. Виносячи судження про висловлювання, людина не може ані змінити їх, ані суперечити їм, оскільки це судження про те, що висловлювання є такими, якими вони є [10, 25].

Розглядаючи поняття “бажання”, Коллінз схиляється до такої думки: якщо осмислювати це питання в аспекті свободи людини (“хотіти чи не хотіти”), то очевидно є відсутність такої свободи, оскільки незалежно від того, хоче чи не хоче того людина, у неї обов’язково (як відгук на ту чи іншу пропозицію) виникне бажання, детерміноване не характером вибору, а фактом своєї появи.

Отже, стверджуючи, що людина необхідно детермінована у своїх бажаннях чи намірах здійснити злочин, Коллінз має на увазі не те, що ця людина зобов’язана невідкладно хотіти вибрати саме те, а не інше із запропонованого, а те, що з

приводу кожної пропозиції у неї обов'язково виникає те чи інше бажання.

Своєю чергою, пише Коллінз, при здійсненні вибору людина не є вільною у своєму бажанні вибрати те чи інше, тобто вона знову ж таки детермінована, оскільки вибір – це надання переваги, а надання людиною певної переваги детерміноване її природним прагненням до задоволення і щастя або ж намаганням уникнути болю й нещастя [10, 29 – 32]. Він доходить висновку: людина є “необхідним агентом”, тобто її дії, в тому числі й злочинні, – детерміновані.

Проте філософ не заперечує доцільності покарання. Він стверджує: незважаючи на те, що людина є “необхідним агентом”, покарання можуть бути застосовані справедливо, оскільки мають подвійну функцію, а саме – обмеження порочних членів суспільства в діяльності й ізолювання їх від суспільства, для якого вони становлять небезпеку, виправлення і стримування людей від здійснення злочинів.

Отже, попри підхід до людини як такої, що її вчинки детерміновані прагненням задоволення та намаганням уникнути страждань, Коллінз розглядає злочин як вольову дію, тобто відкриває шлях до осмислення поняття “вини”.

Серед італійських просвітителів першим до проблематики “злочину” та “покарання” звернувся юрист і філософ Чезаре Беккарія. У трактаті “Про злочини і покарання” він тлумачив “злочин” як діяння, що суперечить загальному благу [2, 95 – 96]. Шукаючи відповідь на питання, що саме вважати істинним мірилом злочину, Ч. Беккарія відкидає наміри, оскільки, по-перше, вони залежать від швидкоплинних настроїв; по-друге, люди, які керуються ницими намірами, можуть завдати суспільству меншої шкоди, аніж ті, що діють під впливом найкращих бажань. Ч. Беккарія заперечує також, буцімто мірилом злочину може бути статус постраждалого. Він зауважує, що якби ступінь важкості злочину визначався статусом постраждалого, тоді тій людині, яка виявила неповагу до Бога, довелось б зазнати більш суворого покарання, аніж тому, хто вбив монарха. Мірилом злочину не може бути й важкість гріха, оскільки його ступінь вимірюється злобою

серця, глибинну суть якої неможливо пізнати без Божого одкровення. Заперечуючи поняття “намір”, “статус постраждалого” та “важкість гріха”, Ч. Беккарія доходить висновку: єдиним істинним критерієм є шкода, заподіяна суспільству, в тому числі і збитки, завдані суспільству скоєнням злочинів проти приватних осіб [2, 97 – 99].

При аналізі поняття “покарання” Ч. Беккарія відштовхується від таких спонукальних чинників, як “насолода” та “страждання”, на фоні яких “покарання” розглядається ним як запобіжний засіб щодо природного прагнення людини уникнути страждання. Філософ вважає покарання політичними перешкодами, які запобігають можливим шкідливим наслідкам від взаємного зіткнення сили, скерованої на досягнення особистого благополуччя і протидіючих їй засобів [2, 98 – 99]. Мету покарання він вбачає не в катуванні й страднні злочинця, не в тому, щоб “зробити неіснуючим” уже скоєний злочин, а виключно в тому, щоб перешкодити винуватцю знову завдати шкоди суспільству, а також стримати інших від здійснення аналогічних злочинів. Тому, наголошує Ч. Беккарія, належить вдаватися лише до таких покарань, які справляли б на душу людей найсильніше і довготривале враження, будучи водночас найменш болісними для тіла злочинця.

Ч. Беккарія засуджує застосування тортур. Він упевнений, що катування знищують різницю між винним та невинним, позаяк ніхто не може бути названий злочинцем, доки не буде винесено звинувачувального вироку. Злочин може бути доведений або не доведений. За доведений злочин можна призначити тільки те покарання, що встановлене законом. У такому разі катування є неправомірним. А якщо злочин не доведено, то катування – протизаконне, оскільки не можна катувати невинного. Адже, за законом, невинним повинен вважатися кожен, чий злочин не доведено [2, 108 – 110].

Покарання, наголошує Ч. Беккарія, мають бути співмірними зі злочинами не лише з огляду на ступінь їх важкості, а й за способом виконання. Наприклад, якщо винуватець буде звільнений від покарання через те, що

постраждалий пробачив йому, це задовольнятиме вимоги милосердя й людяності, але суперечитиме суспільному благу. Окремий громадянин може відмовитися від відшкодування і пробачити винуватця, однак це не усуває необхідності покарання, оскільки останнє здійснюється заради запобігання аналогічним злочинам [2, 133]. Очевидним є те, що “злочин” фігурує у Ч. Беккарія як небезпечне для суспільства діяння, а покарання – як засіб запобігання злочинності та відновлення справедливості.

Отже, трактування філософами доби Просвітництва понять “злочин” та “покарання” здійснювалося в контексті ідеї справедливості, узгодження особистих зацікавлень із суспільними інтересами. На цьому тлі стає очевидним, що “покарання” осмислювалось як засіб виправлення та запобігання іншим злочинам. При трактуванні “злочину” виділялося поняття суспільної небезпечності. Саме ці елементи ми розглядаємо як такі, що здатні сприяти розкриттю змістового наповнення вказаних категорій.

На нашу думку, доцільно й надалі здійснювати пошук сегментів, які уможливають проникнення у змістове наповнення категорій “злочин” та “покарання”. Дослідження в цьому напрямі може вивести в інтегральний категоріальний простір, що сприятиме системному розв’язанню теоретичних проблем, дотичних до удосконалення Кримінального Кодексу та осучаснення наукового забезпечення освітньої сфери і професійної діяльності органів внутрішніх справ.

Література

1. Баскин М.П. Монтескье. – М.: Мысль, 1975. – 165 с.
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 184 с.
3. Бернадинер Б.М. Социально-политическая философия Жан-Жака Руссо. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 1940. – 160 с.
4. Вольтер. Комментарий к книге о преступлениях и наказаниях // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Пер. с франц. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 63 – 97.

5. Вольтер. Награда за справедливость и гуманность // Франсуа Мари Вольтер. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Пер. с франц. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 218 – 230.

6. Гельвеций Клод Адриан. Об уме // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1973. – Т.1. – С. 143 – 603.

7. Герцензон А.А. Уголовно-правовая теория Жана Поля Марата. – М.: Госюриздат, 1956. – 248 с.

8. Державин К.Н. Вольтер. – М.: Изд-во АН СССР, 1946. – 483 с.

9. Длугач Т.Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности (Гольбах, Гельвеций, Руссо). – М.: Наука, 1995. – 221 с.

10. Коллинз А. Философское исследование человеческой свободы // Английские материалисты XVIII в. Собр. произв.: В 3 т. – М.: Мысль, 1967. – Т.2. – С. 6 – 70.

11. Манфред А.З. Три портрета эпохи Великой французской революции. – М.: Мысль, 1989. – 430 с.

12. Монтескье Ш. О духе законов // Избр. произв. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – С. 159 – 733.

13. Руссо Ж. Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: “КАНОН-пресс”, “Кучково поле”, 1998. – С. 51 – 150.

14. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: “КАНОН-пресс”, “Кучково поле”, 1998. – С. 195 – 322.

Мельничук Наталья. Понятия “преступление” и “наказание” в контексте гуманистических идей эпохи Просвещения. Опираясь на источники, автор приходит к выводу, что в эпоху Просвещения понятия “преступление” и “наказание” рассматривались на фоне гуманистической идеи справедливости. “Наказание” осмысливалось как средство исправления и предотвращения иных преступлений, а “преступление” – как общественно опасное деяние, наказание за которое предусмотрено законом. При осмыслении “преступления” акцент делали на понятиях общественной опасности и противоправности.

Ключевые слова: Просвещение, категория, преступление, наказание, гуманизм.

Melnychuk Nataliya. Categories “crime” and “punishment” in the context of Enlightenment humanistic ideas. The article dwells upon the interpretation the “crime” and the “punishment” categories on the background of justice idea. The author comes to the conclusion that in Enlightenment philosophy the “crime” was interpreted as an act usually deemed socially harmful or dangerous and specifically defined under the criminal law.

Key words: Enlightenment, categories, crime, punishment, humanism.